

De verzoening tussen psychiatrie en fenomenologie

door K. Melis

Samenvatting

De psychologie doet met haar natuurwetenschappelijke methode geen recht aan haar 'object' van studie. Ze voldoet niet aan de eis van de wetenschap dat zij werkt in overeenstemming met de aard van haar object. De fenomenologie die hier wel ruimte aan geeft, is niet alleen de meest geëigende methode voor de psychologie, maar gaat feitelijk aan alle wetenschap vooraf. Als we ons beperken tot de psychoanalytische situatie wordt duidelijk dat het fenomeen mens een talig, een interpreterend wezen is. De psychoanalyticus duidt het verhaal dat de analysand hem vertelt. Hij zoekt naar verbanden en stelt daarbij hypothesen op die hij in de analyse toetst. Oogmerk is het speuren naar zin. En het is nu precies deze zin, de essentie van het bestudeerde object, die in de natuurwetenschappelijke methode niet zichtbaar gemaakt kan worden.

Inleiding

De discussie over de relevantie van de fenomenologie voor de psychiatrie is opnieuw opgeblaaid. Dit blijkt onder andere uit de conferentie die de Internationale School voor Wijsbegeerte te Leusden onlangs omtrent dit thema organiseerde.

Bekend voorvechter van een fenomenologische attitude ten aanzien van 'het object van de wetenschap psychiatrie' is prof. dr. P.C. Kuiper. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij in Leusden een van de sprekers was. In navolging van het wederom tegenwoordig stellen van het dispuut of de fenomenologie de psychologie uit de knellende armen van de natuurwetenschappen kan bevrijden, is ook zijn boek 'De mens en zijn verhaal' opnieuw – en nauwelijks herzien – uitgegeven.

In dit artikel wil ik eerst laten zien hoe fenomenologie in een wetenschap als psychiatrie werkzaam kan zijn. Ik doe dit aan de hand van het betoog 'Fenomenologie en de grondslagen van de psychologie' van de Amerikaanse experimentele psycholoog Amedeo Giorgi's. Hierin staat het zelfbegrip van de psychologie centraal, of liever: het ontbre-

ken van een identiteit. Een en ander staat de eenheid van psychologie in de weg. Deze gebreken zouden veroorzaakt worden doordat psychologie haar object niet kent en het daardoor geen recht kan doen.

Vervolgens wil ik de correctie die psychiater en filosoof prof. dr. Antoine Mooij middels de fenomenologie aan de psychoanalyse aanbrengt, laten zien. 'Het object van de psychiatrie' verschijnt hier als een narratief, intentioneel subject. 'Un sujet qui parle', zoals Kuiper dat in de terminologie van Lacan noemt.

Hiermee beland ik natuurlijk bij 'De mens en zijn verhaal' waarin Kuiper als het ware door de fenomenologie is heengegaan. De mens kan bij wijze van metafoor als een verhaal begrepen worden, zo zegt wijsgerig antropoloog prof. dr. Theo de Boer – maar dat houdt wel een idealisering in.

Intentionaliteit

Amedeo Giorgi heeft een fenomenologische grondslag voor een menswetenschappelijke psychologie ontwikkeld. Hij heeft zich daarbij sterk door de vader van de fenomenologie, Edmund Husserl, laten inspireren.

'De fenomenologie', zo stelt Giorgi in zijn boek 'Fenomenologie en de grondslagen van de psychologie', 'is ten eerste de studie van de fenomenen van de wereld zoals die door de mens beleefd wordt en ten tweede geeft zij een methode om dergelijke fenomenen te bestuderen.' Hetgeen zich voordoet, het gegeven moet begrepen worden als een correlaat van de bewuste act. In de fenomenologie is bewustzijn altijd bewustzijn van iets dat niet zelf bewustzijn is. Dit hoort tot de definitie van bewustzijn. Het is een act die fenomenologen intentionaliteit noemen. (Analoog hieraan is gedrag altijd gericht op iets dat zelf geen gedrag is.)

Het bewustzijn verschijnt aldus als een toegangsweg, en niet als een reservoir waarin allerlei opgeslagen kan worden. Het is een proces en geen substantie die men als een onafhankelijke entiteit kan aantreffen en kan bestuderen.

Onvooringenomen

Deze voorafgaande beschrijving is karakteristiek voor een fenomenologisch principe. Namelijk: het zo onvooringenomen mogelijk kijken naar en beschrijven van dat wat zich aan je voordoet. Onze kennis omtrent het fenomeen wordt, ten dienste van de zuiverheid, tussen haken gezet.

Deze onvooringenomenheid is een ideaal van de fenomenologie. Die houdt in dat de eigen vooronderstellingen van de onderzoeker bekend – lees: bewust – moeten zijn. Zo moeten zijn perspectief, horizon

en context geëxpliciteerd worden. Men zou hiervoor ook andere woorden kunnen gebruiken, te weten: maatschappelijkheid, historiciteit en traditie. Deze factoren geven de grenzen aan waarbinnen de beschrijving geldig is. De intenties en uitspraken van de onderzoeker moeten in harmonie zijn met de eisen die het fenomeen in zijn context stelt. En niet andersom, zoals in de natuurwetenschap waarin deze de fenomenen dicteert hoe ze moeten zijn. Het vooropgezette kader waarmee men in deze traditie de fenomenen van de wereld en de ervaring te lijf gaat, doet hen geen recht.

Fenomenologie versus natuurwetenschap

Een van de, volgens Giorgi, ontrechte conventies waarvan uit de psychologie werkt, is dat zij denkt van de wetenschap af te wijken als zij zich van de natuurwetenschap keert. Volgens de auteur werd er nooit een kritische houding aangenomen ten aanzien van de toepassing van een natuurwetenschappelijk denkkader op het psychologisch onderzoek van de mens.

Ironisch genoeg geeft de fenomenologie zelf al aan dat zij – ook – aan de natuurwetenschap voorafgaat. De fenomenen in de wereld – daar is het toch ooit allemaal om begonnen? Maar in plaats van ze te laten ‘spreken’ heeft de natuurwetenschap ze in het kader van de beheersing ‘monddood’ gemaakt. Ze is haar oorspronkelijke houding, namelijk die van ‘het laten spreken’ vergeten, of in elk geval ontkent ze die. Giorgi laat de verschillen die er tussen een natuurwetenschappelijke en fenomenologische benadering zijn, zien.

Hij zegt dat in de natuurwetenschap het causale en mechanische denken heerst. Deze denkwijze blijkt in de psychologie maar ten dele te werken, zoals we nog zullen zien. Volgens Merleau Ponty moet men alhier een dialectische denkwijze hanteren omdat ‘ervarende wezens niet zo zeer wetten als wel normen volgen’. Normen, die hun enerzijds bepalen, terwijl zij die anderzijds zelf geconstitueerd hebben en constitueren. En zo kan een fenomeen als het menselijk gedrag niet zo zeer heerst, als wel in zijn betekenis begrepen worden.

Een ander verschil tussen de natuurwetenschappelijke en fenomenologische benadering is dat de eerste het verwerven van kennis gelijkstelt met het streven naar kennis van tijdsonafhankelijke wetten; in de fenomenologie echter leidt kritisch denken tot vernieuwen van de kennis omtrent de mens. Voorts: de klassieke formule van de natuurwetenschap is: indien A, dan B. In het dialectische denken – ingegeven door het object van de psychologie – wordt elke verandering in A reeds weerspiegeld in B. In de laatste denkwijze zijn A en B intern met elkaar verbonden, zoals handeling en intentionaliteit niet onafhankelijk van elkaar beschouwd kunnen worden.

Daarbij is het ontbreken van een onveranderlijk object een bedrei-

ging voor het traditionele denken; voor de fenomenologische denkhouding betekent het ontbreken van vastheid en zekerheid openheid voor de waarheid. Causaal denken vergt in principe een bovenhistorische waarheid, want hoe kunnen we anders kennis voor zeker houden? In de fenomenologie wordt zekerheid slechts in de context van het vragen ontdekt. De traditionele wetenschap houdt ons dé waarheid voor, zodat iedereen zich er aan kan – om niet te zeggen: moet – onderwerpen. De fenomenologische attitude biedt een waarheid aan die door de onderzoeker op zijn relevantie onderzocht wordt.

Het fenomeen mens is niet het fenomeen natuur en daarom zou de psychologie moeten nagaan hoe de mens in de wereld verschijnt. In overeenstemming met die verschijningswijze zou 'dit object der studie' bestudeerd moeten worden. Voor Edmund Husserl (1950) houdt het principe van alle principes in, dat in elke oorspronkelijke waarneming een fenomeen niet slechts aangeeft wat het is, maar daarmee ook aangeeft hoe het benaderd moet worden.

Rol van de natuurwetenschap

Dit laatste nu, heeft psychologie toen zij de natuurwetenschappelijke denkwijze overnam, verzuimd te doen. Anders gezegd: de psychologie heeft haar zelfbegrip nooit opgehelderd. Bij de psychologie, zo meent Giorgi, ontbreekt het aan een paradigma. Om de kenmerken die een menswetenschappelijk paradigma behoort te hebben, te kunnen beoordelen, moet vooreerst de wetenschap als een menselijke onderneming begrepen worden. Deze laatste constatering lijkt weliswaar triviaal, maar is niet zonder gevolgen, want het betekent domweg dat de wetenschap door diezelfde mens veranderd kan worden. Zonder dat er een ramp gebeurt. Alleen zij die de eigen rol van de mens bij het tot stand komen van de wetenschappen vergeten, kunnen door dergelijke veranderingen geschokt worden. Voor anderen moet het duidelijk zijn, aldus Giorgi, dat die instituten geheel en al van de mens afhankelijk zijn. Zodoende hebben ze vanzelf ook 'menselijke' eigenschappen als historiciteit, maatschappelijkheid en zinvolheid. De individuele beoefenaar van wetenschap, zowel als mens als als wetenschapper, is een historisch en sociaal wezen dat in zinvolle ondernemingen betrokken is. In die hoedanigheid wordt hij ook aangesproken. Maar wanneer de mens het onderwerp van wetenschappelijk onderzoek wordt, worden deze dimensies een eigen onderzoek niet waard geacht. Die dimensies worden – in het kader van het zoeken naar tijdsafhankelijke wetten – juist verdisconteerd.

Giorgi vindt nu dat precies die factoren bepalend zijn. Een psychologisch onderzoek moet bij de situatie aanknopen. Hij zegt: 'Men moet altijd beginnen met het concrete gedrag en de ervaring van een persoon in een gegeven situatie. Deze moet niet slechts in fysische zin begrepen

worden. Ook de horizon van de toekomst (intenties, anticipaties, verwachtingen enzovoorts) en de geschiedenis (herinneringen, gewoonten en vroegere interpretaties) van zowel gedrag als ervaring horen tot de concrete situatie die de basiseenheid vormt. Eveneens hoort het netwerk van zijdelingse relaties met anderen die belangrijk voor ons zijn en die bepaald gedrag beïnvloeden, tot de gegeven situatie.

Gedrag verwijst naar het voortgaand functioneren dat voortdurend plaatsvindt in relatie tot dezelfde situatie. En beide: ervaring en gedrag, impliceren op zichzelf reeds relaties van het subject tot de wereld en anderen'.

Fenomeen dicteert methode

Een methode is het resultaat van de wisselwerking tussen het fenomeen zoals het verschijnt en de houding die men er tegenover aanneemt. De onderzoeker moet van meet af aan twee kenmerken vertonen. Receptiviteit: men moet zich allereerst terughoudend opstellen en het fenomeen de tijd geven zich te manifesteren, zodat zijn innerlijke constituenten ontdekt kunnen worden. Het tweede kenmerk is er een van adequaatheid: het fenomeen moet vervolgens precies zo beschreven worden als het aan de onderzoeker verschijnt. Uit die beschrijving moet dus naar voren komen welke methode in overeenstemming met het object der studie is. Als we ons hier beperken tot de psychoanalytische situatie wordt duidelijk dat het fenomeen mens een talig wezen is. Hij interpreteert zichzelf, zijn verleden, heden en toekomst en de wereld waarin hij is. De psychoanalyticus duidt het verhaal dat hem verteld wordt. Hij zoekt naar verbanden en maakt daarbij hypothesen op die hij in de analyse toetst. Oogmerk is het speuren naar zin. Welke zin heeft het verleden? Welke betekenis heeft het voor het hier en nu? Wat zijn de krachten die de analysand 'achter zijn rug om' bepalen? Hier zijn de eerder genoemde dimensies als historiciteit, maatschappelijkheid en zinvolheid in het geding. De drie kenmerken die eigen aan de wetenschap der interpretatie zijn.

De methode blijkt aldus ontleend te zijn aan de hermeneutiek. Omdat de mens 'het wezen is dat is en wordt zoals hij zichzelf en de wereld interpreteert'. De kennis die hij verwerft en de inzichten die hij krijgt, veranderen hem. Dat is wezenlijk voor het bewustwordingsproces binnen de praktijk van de psychoanalyse en het zelfbegrip van de psychologie als een menswetenschap. Namelijk: 'het wederzijds begrip voor en zo mogelijk consensus over de mogelijkheden en normen van het in-de-wereld-zijn'. Amedeo Giorgi komt tot een hermeneutisch-dialectische methode voor een menswetenschappelijke psychologie. De werkwijze van de onderzoeker is een weerspiegeling van het object der studie dat hier als een sprekend subject verschijnt.

De verzoening

In de praktijk zijn fenomenologie en psychoanalyse twee verschillende stromingen. Prof. dr. Antoine Mooij heeft in een lezing tijdens de eerder genoemde conferentie deze twee met elkaar verzoend. Hij onderscheidt in de psychoanalyse het belang van de taal waarin de patiënt moet zeggen wat hem invalt. Freud stapte uit de rol van de alwetende. Hij liet het fenomeen, om het zomaar eens uit te drukken, tot zich spreken en in die zin verscheen het. Freud richtte zich op de kennis van het object.

Een tweede onderscheiding maakt Mooij in de theorie van het onbewuste en wel het topologische gezichtspunt dat het onbewuste geestesleven uitmaakt en het dynamische gezichtspunt met betrekking tot niet bewuste krachten die het menselijk handelen bepalen. Ten derde constateert hij de historiciteit van de mens die in de behandelingsvorm alle aandacht in zijn levensverhaal krijgt.

In de fenomenologie staat de wezenschouw 'tegenover' het belang van de taal. 'Het zien van een wezen', het laten verschijnen van een fenomeen is een oerprincipe van de fenomenologie. Mooij zegt echter dat de – oorspronkelijke – waarneming altijd door taal bemiddeld – bepaald – is. Hij zegt: 'Volgens de hermeneutiek is het zo dat iedere waarneming een uitleg impliceert. De taal nodigt daartoe uit. Er is een afhankelijkheid van de taal. Ze bevordert het vinden van een gemeenschappelijke uitleg'. In de zin van Husserl: 'het is een voorwaarde die het fenomeen mogelijk maakt'.

Ook Mooij laat evenwel zien dat de fenomenologische benadering in deze een winstpunt voor de psychoanalyse kan betekenen, namelijk: hoe een verschijnsel zelf om een specifieke uitleg vraagt. Hij haalt daartoe twee voor zichzelf sprekende voorbeelden aan. Te weten: de dwangneurose die zich laat kennen door de preoccupatie met het ding (objectiverende uitleg). Bij de hysterie overheerst – in overeenstemming met het gegeven – de subjectiverende interpretatie: de preoccupatie met de 'Erlebnis'. Mooij: 'Ze representeren een bepaalde wijze van uitleg die boven het individuele uitstijgen zonder in kwantificaties te vervallen'.

Intentioneel bewustzijn en het onbewuste

Daar waar de fenomenologie het intentionele bewustzijn het primaat geeft, geeft de psychoanalyse aan het onbewuste voorrang. Met de constatering dat de mens wezenlijk een talig subject is, verandert ook het absolute bewustzijn dat in de fenomenologie direct toegankelijk is. Immers: 'De taal speelt altijd mee. Maar er is een overschrijding. Je zegt altijd meer dan je bedoelt te zeggen. Die meerwaarde ontgaat je, die onbewuste intenties ontsnappen je. Ook ten aanzien van onze ge-

sprekspartner is er een overschrijding. "Iedereen spreekt mee" en die ander wordt bekleed, krijgt rollen toebedeeld en wordt vertekend waargenomen'.

Het onbewuste leidt en laat zich gelden in de narrativiteit van het subject. Tegelijk kan de intentionaliteit die in de fenomenologie alle ruimte krijgt, niet buiten de deur van de psychoanalyse worden gehouden. Intentionaliteit, het gericht-zijn op het andere, doet recht aan hoe iemand de ruimtelijkheid en tijdelijkheid van zijn leefwereld beleeft. En daar waar het tegenwoordig-stellen in de fenomenologie het zwaartepunt vormt, komt de historiciteit van de psychoanalyse in het geding. Mooij: 'Het verleden is niet een voorbij "nu"'. Het geeft daarentegen vorm aan en werkt in het "nu". We kunnen ons daartoe verhouden door het bij voorbeeld te verdringen, maar we kunnen de werking van het verleden nimmer ongedaan maken. Want: we dragen het conflictmatige van onze relaties met ons mee. We zijn het verleden. In de psychoanalytische praktijk is er distantie noodzakelijk van het hier en nu'. Het tegenwoordig-stellen zoals dat in de fenomenologie gekend wordt, de historiciteit van het: hoe was het vroeger nou?

De mens en zijn verhaal

Meer en meer wordt duidelijk dat de mens in zijn verhaal leeft, zijn verhaal is. Door een fenomenologische attitude aan te nemen, kan een mens in die hoedanigheid verschijnen. In zijn boek 'De mens en zijn verhaal' onderscheidt Kuiper drie wijzen waarop iemand zijn verhaal kan vertellen: episch, lyrisch en dramatisch.

Het epische voltrekt zich in de trant van 'en toen' en 'daarna'. Het lyrische verhaalt de emotionele betekenis en uit de gevoelens. En het dramatische betreft zich op de interactie. Als iemand de laatstgenoemde verteltrant bezigt, zal hij allerlei mensen die in zijn leven een rol spelen of speelden ten tonele voeren. Er vindt zogezegd een dramatisering van het innerlijk conflict plaats. Tegelijk is er sprake van een actuele interactie met de gesprekspartner. Er wordt allerlei geprojecteerd.

Kuiper: 'Het feit dat de waarnemer het gebeuren medebepaalt, betekent dus niet dat er kennis aan het oog onttrokken wordt, maar juist dat zo deze kennis eerst mogelijk wordt'. In het overdrachtsfenomeen zijn gevoelens en verhaal op unieke wijze met elkaar verbonden.

Als men een fenomenologische attitude aanneemt kan de mens, als object van de psychologie, recht worden gedaan. Hij kan dan verschijnen zoals hij is: als een verhaal dat om uitleg vraagt. Dat vraagt om zelfbegrip. Om met De Boer te spreken: 'We kijken naar de ander met de ogen zoals we naar onszelf kijken'. Als we de ander niet meer begrijpen, gaan we over tot verklaren. Maar die verklaring, die veelal de vorm heeft van een wetmatigheid, beoogt altijd weer een rationaliteit, namelijk: het begrijpelijk en zinvol maken. Het is de zin die in het em-

pirisch-analytische kader van de natuurwetenschap niet zichtbaar gemaakt kan worden. De zin ontsnapt aan de causaliteit.

Literatuur

- Giorgi, A. (1978), *Fenomenologie en de grondslagen van de psychologie*. Boom, Meppel/Amsterdam.
- Kuiper, P.C. (1989), *De mens en zijn verhaal*. Athenacum-Polak & Van Genneep, Amsterdam.
- Boer, Th. de (1980), *Grondslagen van een kritische psychologie*. Ambo, Baarn.

Summary: The reconciliation between psychiatry and phenomenology

Psychology 'borrowed' her methodology from the science of the physics. But with that specific application she disregards her 'object' of study. Prior to all scientific requirements is that this object indicates the applied method. This demand cannot be neglected with impunity.

A phenomenological approach does not only give room to the appropriate psychological method, but is also the most fundamental attitude for all sciences.

When we restrict ourselves to the psychoanalytic situation it becomes clear that the phenomenon 'man' is one which is characterized by being an interpretative being. The psychiatrist is in search for connections in context and makes hypotheses which he tries out in the analysis. The object in view is to trace back meaning. And that is precisely which cannot come into view within the science of physics.

K. Melis is journaliste. Adres: Nassaukade 306, 1053 LP Amsterdam.

Het artikel werd geaccepteerd voor publicatie op 19-12-'89.